

VI ЦРНОГОРСКИ ФЕДЕРАЛИСТИ 1919 - 1929

6. 1. *Зачеци Црногорске странке и њена програмска и статутарна начела*

С обзиром да је о овој странци академик Димитрије-Димо Вујовић објавио низ чланака, расправа и монографију¹, као и то да је у дугогодишњем проучавању ове проблематике и коришћењем расположивих извора дошао до значајних сазнања, ограничићемо се само на нека важнија питања везана за рад ове странке, битна за разумијевање цјеловитости политичког живота у Црној Гори.

Једно од питања које произилази из укупне анализе извора и литературе везано је за датум оснивања странке. Дилема проистиче из чињенице да је Црногорска странка формално конституисана 1925. године, доношењем програма и статута, као темељних страначких докумената, чиме је формално-правно идентификована дјелатност ове политичке групације. Чињеница да је активност ове политичке групације

¹ Види: Димо Вујовић, *Зачеци црногорског федералистичког покрета (1919-1922)*, *Гласник одељења друштвених наука Црногорске академије наука и умјетности* 2/1977; *Црногорски федералисти у Народној Скупштини 1923.-1925*, *Историјски записи* 1/1977, 81-89; *Учешће црногорских федералиста на парламентарним изборима 1923*, *Зборник радова Наставничког факултета у Никшићу* 1/1977, 141-151; *Утврђивање програмских начела и одржавање конгреса Црногорске странке федералиста*, *Гласник Цетињских музеја* 1978, књ. XI, 25-47; *Парламентарни избори 1925 и конституисање Црногорске федералистичке странке*, *Историјски записи* 1-2/1978, 119-139; *Црногорски федералисти и Стјепан Радић*, *Гласник Цетињских музеја* 1979, књ. XII, 35-96; *Црногорски федералисти 1919-1929*, Титоград 1981.

могуће континуирано пратити од 1919. године, као и то да се њена легитимизација одвијала у континуитету, у пуној мјери оправдава наведено хронолошко одређење.

Оно што је ову странку посебно одвајало од других странака у Црној Гори је чињеница да је она била аутохтона политичка групација, настала на овом подручју, уз коју иду атрибути "црногорска" и "федералистичка", као програмске одреднице. Друга уочљива разлика у односу на остале странке у Црној Гори била је чињеница да се у странци црногорских федералиста концентрисала препознатљива елита "бивших" политичара, који су били политички афирмиране личности још у периоду самосталне црногорске државе, попут др Секуле Дрљевића, Сава Вулетића, Риста Поповића, Мирка Мијушковића, Радомира Вешовића и Михаила Ивановића. Неки од њих, као др Секула Дрљевић, још у заробљеничком логору декларисали су се као присталице уједињења. Задобивши повјерење режима, био је постављен за начелника Министарства правде. Друге је, попут Михаила Ивановића, Подгоричка скупштина изабрала за једног од укупно 12 представника Црне Горе у ПНП, док је Радомир Вешовић био црногорски бригадир којему је признат чин генерала у новој држави. Иако ниједна од наведених личности није активно учествовала у Божићној побуни, многи од њих су, попут Риста Поповића и Сава Вулетића из предострожности били затварани.² Првих година послје уједињења у условима крајње политичке нестабилности у чијем је средишту био оружани сукоб присталица и противника безусловног уједињења, који, успоставом органа југословенске државе, прераста у сукоб државе и њених нелојалних поданика, успостављена је политичка инфраструктура, првенствено кроз поларизацију унутар бјелашког покрета (демократи, радикали, републиканци, комунисти, земљорадници), док је било каква политичка институцио-

² Д. Вујовић, Зачеци...35/36.

нализација њихових опонената практично била немогућа у том периоду. Отуда је и логично да су се црногорски федералисти успјели организовати тек онда када је у потпуности скршен отпор противника безусловног уједињења и када је нова држава постигла пуни међународно-правни субјективитет, а уз то је отклоњена свака опасност од негативног уплива легализације дјелатности црногорских федералиста по тековине Подгоричке скупштине и на опште политичке прилике у држави.

У првој фази³ дјеловања црногорских федералиста (1919-1923) уочљиво је да су они били више "брига" државних органа, него политичких противника. Многобројни полицијски извори из овог периода недвосмислено показују да је организовано праћење др Секуле Дрљевића, Михаила Ивановића, Мирка Мијушковића и других, уочи избора за Уставотворну скупштину и осујећивање њихове агитације од стране државних органа, који су радили у директној координацији с министром унутрашњих послова и предсједником владе, онемогућавање и растурање њихових зборована, па, чак, и примјена репресије према појединим угледним првацима организовањем судских процеса, у суштини значио и страх режима од евентуалне могућности да се утицај ове политичке групације препусти провјери бирача као јединог компетентног арбитра у систему прокламоване парламентарне демократије.⁴ У овом периоду црногорски федералисти

³ Види: Д. Вујовић, *Зачеци....* 37; Д. Вујовић, *Црногорски федералисти....* 390.

⁴ Наводимо само неке од извора које је у својим радовима анализирао детаљно и Д. Вујовић: - *АЈ*, 69-182-293/1, Шеф кабинета министра унутрашњих послова - Министру вера 3. XI 1920; - *АЈ*, 14-7-23, Шифра из Никшића, Начелник округа Јанковић - Мин. унутрашњих дела 10. XI 1920.; - *Исто*, Шифра из Цетиња, Начелник округа Вукчевић - Мин. ун. дела 10. XI 1920; - *Исто*, Одељење јавне безбедности земаљске владе у Сарајеву - министру унутрашњих дела 23. X 1920; - *АИИТ*, V₁-22 (20), бр. 5865, Начелник Вукчевић - Начелнику среза Чево, (стр. пов.), 20. XI 1920.; - *АЈ*, 14-7-23, Начелник округа Бошковић - министру унутрашњих дела, шифра из Подгорице, пов. бр. 926 (недат.); - *Исто*, Шифра из Цетиња, Начелник округа Вукчевић - мин. ун. дела 3. XII 1920;

нијесу успјели да изграде своју страначку организацију. У политичкој клими нетолеранције према свему оном и онима који су везивани за режим краља Николе, чији су највећи инспиратори у овом периоду били демократи и њихове присталице, био је знатно сужен политички простор за дјеловање црногорских федералиста, које су државни органи означавали као "анационалне елементе", док су их политички опоненти из других странака често доживљавали као "бившу власт", под којом су прогоњени и са којом су имали доста неизмирених рачуна, чије ће "свођење" трајати у читавом периоду до шестојануарске диктатуре, па и касније. С друге стране залагања федералиста често су тумачена као повратак на нешто што је прегазило и вријеме и историја.

Подношењем посланичке листе на парламентарним изборима марта 1923. године, штампањем прогласа тим поводом, уласком Михаила Ивановића и Риста Поповића у Народну скупштину, црногорски федералисти ушли су у вишу и квалитетнију фазу свог дјеловања, која ће се завршити формалним организовањем странке.⁵ На првом конгресу странке, одржаном 4. X 1925. године у Подгорици усвојен

Исто, В. Животић - Крстићу, шефу кабинета министра ун. послова, доставља текст објављен у *Дејли телеграфу* о наводном убиству С. Дрљевића, 20. XII 1920; - *Исто*, Шеф кабинета министру унутрашњих послова - кабинету предсј. владе 3. XII 1920; - *Исто*, Шифра из Подгорице, Начелник округа Бошковић - Министру унутр. дела 2. XI 1920; - *АИИТ*, V₁-20 (20), бр. 5851, Начелник Вукчевић - Среском начелнику Чево, (ст. пов) 2. XI 1920; - АЈ, 14-7-23, Начелник округа Вукчевић - Министру унутраш. дела 1. XI. 1920; - *Исто*, Шифра са Цетиња, Вукчевић - мин. ун. дела 19. XI 1920; - *Исто*, Шифра са Цетиња, Вукчевић - мин. ун. дела 10. X 1920; - *Исто*, Шифра из Колашина, Начелник округа Бошковић - мин. ун. дела 1. XI 1920; - *Исто*, Наредба мин. унутр. послова свим начелницима у Црној Гори од 30. X 1920; - *Исто*, Шифра из Сарајева, Министру Драшковићу 23. X 1920; - *Исто*, Шифра из Цетиња, Вукчевић - мин. ун. дела 29. X 1920; Види: - Д. Вујовић, *Зачевић...* 49-54; - Д. Вујовић, *Црногорски федералисти...* 66-76.

⁵ Види више: Д. Вујовић, *Учешће црногорских федералиста на парламентарним изборима 1923.*, *Зборник радова Наставничког факултета 1/1977*, Д. Вујовић, *Црногорски федералисти у Народној скупштини 1923-1925*, *Историјски записи 1/1977*, 81-98.

је Програм и Статут и изабран Главни одбор Црногорске странке. За предсједника је изабран Мирко Мијушковић, бивши црногорски министар, а за секретара Душан Вучинић, подгорички адвокат. Чланови главног одбора били су: Вујо Булатовић, Јован Мемедовић, Јован Ник. Пламенац, Јоко Тод. Вукчевић, Марко Ђукановић, Марко Шоћ, Мило Драгојевић, Мило К. Мартиновић, Милутин Татар, Михаило Ивановић, Нико Дебеља, поп Петар Капа, Петар Ломпар, Радован Дедовић, Радомир Л. Вешовић, Ристо Л. Поповић, Саво П. Вулетић, Секула Дрљевић, Филип Станић и Хасан Међикукић. Од 22 члана ГО, шесторица су били бивши црногорски министри, док су остали, углавном, били пензионисани официри и чиновници бивше црногорске државе.⁶

Формално конституисање Црногорске странке наступило је, дакле, тек послије 5-6 година од првих политичких иступа појединих страначких првака, а послије три спроведена парламентарна избора (1920, 1923, 1925), на којима су се учешћем на посљедња два, федералисти легитимисали као значајан политички фактор, који је, уз радикале и демократе, имао за собом и највише бирача у Црној Гори.

У периоду до страначког конгреса била је, углавном, уобличена програмска платформа странке, тако да су у програму била цјеловито интерпретирана већ раније истицана начела. У уводном дијелу програма наглашена је солидарност Црне Горе са словенским народима, па је и "зато заједничка држава Јужних Словена", природни наставак црногорске историје и остварење "наших идеала".⁷ Овом формулацијом су се, по Д. Вујовићу, црногорски федералисти, наглашавањем привржености новој државној заједници,

⁶ Види опширније: Д. Вујовић, *Утврђивање програмских начела...* 25-46; Д. Вујовић, *Црногорски федералисти...* 167-174.

⁷ Види: *Програм и Статут Црногорске странке*, Цетиње 1925; Д. Вујовић, *Утврђивање...* 25-46; Д. Вујовић, *Црногорски федералисти...* 195.

жељели јасно оградити од сепаратизма.⁸ Темелјни принцип страначког програма било је начело равноправности. Оно је сажето у формулацији: "Према другим државама сви једно и заједно, а у међусобним односима сви једнаки и равноправни". При томе се полазило од равноправности Црне Горе, за коју се тврдило да би било погрешно закључивати да је на основу испољене воље за живот у јужнословенској заједници, спремна и за "потчињеност ма којој од југословенских земаља".⁹ Наведени ставови имплицирали су на најмање два суштинска полазишта. Прво, да је Црна Гора у постојећој заједници неравноправна и друго, да треба тражити модел државног уређења којим би се задовољило начело равноправности. Коријени неравноправности Црне Горе налазили су се у нелегитимности Подгоричке скупштине, која је определијелила и њен положај у југословенској државној заједници. Саво Вулетић је још 1919. године изјавио Франшу Д'епереу, да су уједињење Црне Горе са Србијом извршили "бербери место хирурга".¹⁰ Наведено становиште појаснио је 1929. године у полемици са Јованом У. Јовановићем, поводом његовог чланка о уједињењу Србије и Црне Горе. Оспоравајући Јовановићеве наводе да су последице слома Црне Горе "једни Црногорци били за засебну Црну Гору, а други за уједињење", Вулетић је тврдио, "да су том идејом (уједињења - прим. Р. Ш.) били прожмани и највиши врхови у Црној Гори". Разилажења међу Црногорцима настала су око тога, "преко кога и како треба извести уједињење Црне Горе са другим југословенским покрајинама". И док су једни били "легитимисте и тражили да се позове Црногорска народна скупштина, којој још по Уставу мандат трајаше, те да она ријеша о уједињењу под условима које она нађе за сходно, други то нијесу хтјели, већ да се створи скупштина

⁸ Исто.

⁹ Исто.

¹⁰ Пантелија Јововић, *Црногорски политичари...*, 41.

од нас без икакве легалности и да она ријеша ствар уједињења”.¹¹

Интересантно је да је, нешто касније, један од инспиратора Божићне побуне, Јован Пламенац, образлагао да је ”становиште званичне Црне Горе”, било, да се ”Црна Гора има претходно васпоставити као Белгијска краљевина. То уједињење, говорили смо, има да буде проведено од уставних фактора обеју краљевина, тј. од стране краља, Народне скупштине и владе”. На тај начин би се, по Јовану Пламенцу, на Мировној конференцији у Паризу, појавиле ”обије српске краљевине”, као посебни међународни субјекти.¹² Иако је наведени став дјелимично сагласан са претходним, ипак, је примјетно да је за разумијевање ставова ”леgitимиста” неопходна много суптилнија анализа. У овом случају они само протежирају једно од читавог низа диференцираних мишљења по овом питању у Црној Гори и ван ње.

Југословенство је за црногорске федералисте била државна мисао. Према томе, држава би требало да се зове Југославија. Др Секула Дрљевић, идеолог странке, тврдио је да ”југословенска државна мисао није колаборација трију државних идеја: српске, хрватске и словеначке, него посебна и самостална државна идеја, пред којом ове три капи-

¹¹ Саво П. Вулетић, *Црна Гора за уједињење, Записи*, књ. V, 1-6, 1929, 289.

Даље Вулетић наводи: ”Легитимисте је револтирало то, када мимо црногорског устава и специјалног закона и мимо законите Народне Скупштине, три приватна човјека, од којих само један бјеше црногорски поданик, а двојица, иако поријеклом Црногорци, Србијански поданици и чиновници, расуше по Црној Гори својом руком написани распис, којим наредише да свака капетанија бира по 10 делегата, који ће се послѣје скупљати у окружне вароши те изабрати народне посланике...”

На Јовановићеву тврдњу да је иза Божићне побуне стајала Италија, Вулетић је одговарао да је ”Италија само доцније експлоатисала тај покрет (и с њега насталу емиграцију Црногораца) у своје политичке сврхе с претходношћу која јој је својствена...”

¹² *Архив барске надбискупије, Несређена грађа, Јован Пламенац - Ђуру Шоћу од маја 1933.*

тулирају. Зато се наша држава може звати само или Југославија или Удружене земље Јужних Словена. Ко тражи појмовни тријализам у државном имену, тај руши појмовно јединство наше државе”.¹³

Противећи се унитаризму и централизму, Црногорска странка је у свом програму истакла начело равноправности ”политичких, економских и културних јединица”. Да би се та равноправност остварила тим јединицама требало је дати право на законодавну, административну и судску самосталност у свим пословима осим у оним, који би се споразумом прогласили за заједничке. Ту врсту равноправности могуће је обезбиједити само кроз федеративно државно уређење. У заједничким пословима државне заједнице били би према програму странке: спољни послови, војска, новчани систем, саобраћајна средства општег значаја и финансије за заједничке послове, док би законодавство и управа за све остале послове били у надлежности федералних јединица.¹⁴ Федерализам је др Секула Дрљевић дефинисао као јединство према осталим државама, и јединство државних амблема, појмовно јединство државног имена и равноправност удружених земља у међусобним односима.¹⁵ Програмом је била конкретизована структура државе. Заједничким пословима управљали би заједнички министри, који би били одговорни заједничком парламенту. Парламент би сачињавале делегације састављене од једнаког броја делегата, које би бирале скупштине савезних земаља. Законодавство и управа за све остале послове спадале би у надлежност власти федералних јединица, док би спорове међу њима, као и између њих и заједничке државе рјешавао савезни суд.¹⁶ Наведени модел предвиђао је релативно велики облик самосталности феде-

¹³ Др Секула Дрљевић, *Централизам или федерализам*, Земун 1926, 20.

¹⁴ Види: *Програм и Статут Црногорске странке*, Цетиње 1925; Црногорац од 30. VII 1927, бр. 37, Програм; Д. Вујовић, *Црногорски федералисти...* 194-202.

¹⁵ Др Секула Дрљевић, *Централизам или федерализам...* 20.

¹⁶ Види нап. 14.

ралних јединица које се у програму не спомињу конкретно и појединачно. У програму се такође не спомиње ни монархистички, нити републикански облик државног уређења.

Друго поглавље програма Црногорске странке било је посвећено административном уређењу државе. У њему се начело децентрализације и народне самоуправе предвиђа "од општина до највећих административних јединица". Предвиђало се да се законом утврди тачан број чиновника у појединим надлештвима, да се над њиховим радом утврде строга контрола, да се материјално обезбиједе, заштите од самовоље владе и да им се забрани могућност да буду чланови политичких странака. Наведено становиште било је проста реакција на дневно-политичку праксу. Исто се може закључити и за поглавље о правосуђу, у којем се предвиђало преношење свих кривичних истрага на судску власт. Судска независност би се обезбјеђивала материјалним обезбјеђењем судског особља, док би се свако ангажовање судија у политичким странкама кажњавало уклањањем из службе. Држава би била дужна да материјално обештети невино осуђене, а заговарана је организација казних завода на савременој основи што је значило да је кривице требало оспособљавати за нормалан повратак у друштво.

Црногорска странка залагала се за бесплатно школовање и обавезне основне школе. Тражило се подизање већег броја стручних школа, посебно занатских и пољопривредних. Признавано је начело равноправности свих вјероисповијести и слободе савјести.

Најобимније поглавље програма Црногорске странке било је посвећено привредној политици. Уводна реченица "Наша је држава сељачка и то треба да остане", налазила се и у програмима других странака. Декларативно прокламовање "сељачке демократије", као облика политичког уређења државе, произилазио је из претходно наведене констатације и оно није додатно разрађивано, па остаје нејасно шта се

под тим подразумијевало. Држава треба да помогне сељака "добрим примјером (угледна добра, пољопривредне станице, поуке пољопривредних чиновника - путника итд.)" и она треба "да ослободи сељаке економске зависности од вароши" и то на тај начи што би држава дијелила кредите "између варошана и сељака у сразмјери броја варошког и сеоског становништва". Усваја се начело "да земља буде оног, који је ради" и у том смислу треба коначно ријешити аграрно питање, укидање чифчијских, односно кметских и колонатаских односа. Малим посједницима треба обезбиједити довољно обрадиве површине. Насељавање треба вршити по нарочитом плану на основу закона, по могућности на задружној основи, тако да пресељени буду што ближе родном крају, односно да на тај начин буду његово продужење.

Међу најприоритетније државне обавезе у области мелиоризације за црногорске федералисте било је исушење Скадарског језера. Рад на економском подизању "свих стајежа цијелог народа", очувању добрих обичаја и традиције и сузбијању раскоши, такође су били дио програмских смјерница. Организовање и осигурање радника, утврђивање минималне наднице, биле су најзначајније одредбе програма везаног за радничко питање.

Начела сузбијања "економске разлике међу друштвеним класама" борбом против нагомилавања богатства, законима о "некретном" имању, о учешћу радника у добити занатских, трговачких, индустријских и других предузећа, као и заговарање национализације над природним богатствима, према програму, биле су главне полуге у остваривању начела социјалне правде. Јадранска железница била је централно питање саобраћајне политике, док се у посљедњој (10-тој) тачки овог поглавља, поред обавезе државе да посвети пажњу јачању малих посједника и занатлија, те да заведе штедњу у државним финансијама, тражи залагање за увођење прогресивног пореског система и посебног пореза на ратне и поратне богаташе.

Црногорска странка се залагала за народну војску, у спољној политици за добре односе са свима, а посебно, са словенским земљама. У међународним односима треба помагати идеју свјетског мира "уколико је у сагласности са правом свих народа на слободу (право народног самоопре-дјељења").¹⁷

Посматрано у цјелини, програм Црногорске странке био је комбинација општих начела и конкретних проклама-ција, које су се сусретале и у програмима других странака. Димо Вујовић је указао на сличност одредби које се односе на државно уређење, са тзв. "Сплитском резолуцијом", односно програмом Хрватске федералистичке странке, која је формално била основана јануара 1926. године.¹⁸ Треба имати на уму да Црногорска странка свој програм конципира, не само као визионарски политички пројекат начела за које ће се залагати, већ и као списак приоритетних социјално-економских питања која треба рјешавати (ису-шење Скадарског језера, жељезница, насељење, и сл.).

Према Статуту усвојеном на конгресу странке 4. октобра 1925. године, званичан назив исте је био Црногорска странка. Члан странке могао је постати сваки држављанин КСХС који је уживао грађанска права и прихватао програм странке. Органи странке су били Врховно вијеће, Главни одбор и Срески и Општински одбор. На универзитетима могли су се формирати студентски одбори чији би предсједник био члан Главног одбора. Главни одбор би се једном годишње бирао и то тајним гласањем у Врховном вијећу, које су чинили чланови среских одбора, студентског одбора, чланови Главног одбора и замјеници изабраних и неизабраних посланичких кандидата. Главни одбор би бројао од 12 до 16 чланова, од тога шест са Цетиња, које је било и његово сједиште. Иначе, до конгреса сједиште странке је било у Подгорици.¹⁹

¹⁷ Исто.

¹⁸ Д. Вујовић, *Црногорски федералисти...* 201/202.

¹⁹ Види: Програм и Статут... Д. Вујовић, *Црногорски федералисти...* 171/172; Д. Вујовић, *Утврђивање програмских начела...* 25-47.

6. 2. Ставови Црногорске странке у односу на нека важнија политичка питања

Политичка мисао црногорских федералиста у свом садржају била је окренута критици актуелног режима и његовој политици у односу на Црну Гору, критици централистичког државног уређења, инаугурисаног Видовданским уставом и тражењу алтернативних политичких рјешења и савезника на ширем југословенском простору.

Раније смо указали на основна полазишта црногорских федералиста у питањима уједињења Црне Горе и Србије. Истовремено, за црногорске федералистичке прваке режим је био главни узрочник оружаног отпора и одметања дијела становништва послје уједињења. При том се власт често идентификовала са Србијом и Србијанцима, а апстраховала унутрашња поларизација у Црној Гори. С друге стране, сам режим је бранећи своје недемократске поступке у Црној Гори, олако своје критичаре изједначавао и проглашавао сепаратистима. Политичка искључивост и нетолерантност, која је владала међу присталицама и противницима безусловног уједињења, била је и највећа препрека успостављања нормалне парламентарне комуникације у протежирању различитих политичких опција. У том смислу црногорски федералисти били су у позицији унапријед осумњичених и нужно зло, које су њихови политички противници сматрали да ће нестати као анахрона политичка појава. Њихово "црногорство" било је неприхватљиво и за "југословенство" демократа и земљорандика и за "српство" радикала. И једни и други су га сматрали главном препреком неминовне шире интеграције државне и националне идеје.

Др Секула Дрљевић износио је мишљење да Видовдански устав није ријешо проблем југословенског државног уређења. За њега је "београдски капитализам" успио придобити за централистичко уређење само Србију. Теоријом о "тронародном народу", по Дрљевићу је Видовданским

уставом створена апсурдна теорија о "тродржавној држави, т.ј. теорија о једној држави са три државне идеје. Према томе, по Дрљевићу, "ако хоћемо да наша држава буде једна држава, онда она не може бити друго него остварење југословенске државне мисли, дакле Југославија; а ако хоћемо да она буде држава Срба, Хрвата и Словенаца, онда она није и не може да буде једна држава".²⁰ Према црногорским федералистима, централистичко државно уређење нужно је водило хегемонији једног над осталима народима, с обзиром да власт државе не може бити држава Срба, Хрвата и Словенаца, већ држава већине Срба, Хрвата и Словенаца.²⁰ Централистичка држава за њих није могла бити стабилна државна творевина јер неминовно доводи до племенских сукоба, а уз то води брисању политичког, културног и економског индивидуалитета појединих југословенских земаља.²¹ Наведено становиште, у суштини, било би противрјечно у односу на Црну Гору, ако би се посматрало само кроз принцип националне мајоризације и унутар племенских сукоба. Јер, за црногорске федералисте у Црној Гори живјели су Срби, па би нелогично било да хегемонија једног истог народа одговара само једном дијелу његове територије. Услед тога неравноправност Црне Горе доказивана је у дијелу у којем се потенцира тежња централизма за брисањем политичког, културног и економског индивидуалитета. По њима, таква политика према Црној Гори провођена је од дана уједињења. Дрљевић је тврдио "да ни према једној од наших земаља политика брисања није провођена са толико грубе безобзирности, са колико је провођена и још увијек се проводи према Црној Гори".²² Михаило Ивановић, је,

²⁰ Види: Др Секула Дрљевић, *Централизам или федерализам...* 24/25; Д. Вујовић, *Црногорски федералисти...* 177-194; П. Војиновић, *н.д.*, 135-136.

²¹ Д. Вујовић, *н.д.*, 189.

²² Према Дрљевићу "политика брисања Црне Горе и свега што је црногорско, инаугурисана 1918. године, а подигнута до висине државног система Видовданским уставом, води се још увијек са упорношћу, чије су побуде врло мутне, а чије крајње посљедице измичу далеко пред крајњом тачком смртога догледа.

пак, у свом познатом скупштинском говору тврдио да је Црна Гора пала у ропство незајажљивог Београда и да су јој наметнути уједињење и династија.²³ Начело да не може бити равноправности Црногораца са Хрватима, Словенцима и Србијанцима, ако Црна Гора није равноправна са Хрватском, Словенијом и Србијом²⁴, у суштини је давало посебну димензију схватања црногорских федералиста. Јер, становиште да се Црном Гором управља "без наше стварне сарадње и питања", и подсећање да је "Црна Гора имала стално вођство српског народа у својим рукама", до захтјева да се унутрашње уређење "наше државе треба поставити на другу, праведнију основу, основи равноправности и једнаке правде за сваког" и да једино у тако "организованој држави, политичка снага Црне Горе може бити једнака снагама других дјелова заједничке државе"²⁵, да док год "Црногорска странка не добије већину посланичких мандата, Црна Гора не може бити равноправна".²⁶ Посматрана у цјелини, политичка мисао црногорских федералиста је, у суштини, садржавала низ противурјечности и недоследности па и контрадикторности. Полазећи од територијалне и историјске посебности Црне Горе, федералисти су ту проблематику сводили на равноправност простора (Црне Горе), која је пала у "ропство", "свог" народа, који брише дио "своје" историје, у којој је њена "политичка снага" неравноправна у односу на друге. Чак и уз претпоставку да Црногорска странка освоји све посланичке мандате у Црној Гори, у

Али ко мари за посљедице, главно је да се Црна Гора брише! Брише се из школских уџбеника, Историје удружених земаља: Брише се са историјске карте удружених земаља! Брише се из административне структуре удружених земаља! На административној карти наше државе залуду ће те тражити Црну Гору. Ње нема чак ни као области". С. Дрљевић, *н.д.*, 20/21.

²³ СТБНС, редовни назив за 1923-1924, и књ, 591-596, О реаговањима на овајговор, види: Д. Вујовић, *н.д.*, 135-139.

²⁴ Перко Војиновић, *н.д.*, 132.

²⁵ *Црногорац* од 3. I 1925, бр. 2, За Црну Гору.

²⁶ *Црногорац* од 31. I 1925, бр., Црногорци (проглас).

суштини се, кроз постојећи парламентарни систем, не би ништа битније измијенило из простог разлога што седам могућих посланичких мјеста нијесу била никаква гаранција равноправности Црне Горе у условима централистичког државног уређења. У самој Црној Гори то је могло имати се њена политичка снага може мјерити бројем посланичких мандата. Управо на овом мјесту затварао се чаробни круг симулирања моћи црногорских федералиста. Јер, они су били посљедња странка од чијих намјера би зависила промјена државног уређења кроз редовну, легалну парламентарну процедуру. У том смислу били су у праву демократи и радикали који су тврдили да Црној Гори могу помоћи само tzv. "велике" странке и да је сваки глас дат федералистима узалудно потрошен глас. То што оне то нијесу радиле, посебно је питање о којем је напријед било ријечи. Док су друге странке у Црној Гори сводиле проблем на однос југословенске државе (владе) према њој, дотле су федералисти ово питање сагледавали кроз положај Црне Горе у југословенској држави. Отуда је њихова критика била окренута према онима који су били главне полуге постојећег централистичког државног поретка, а симпатије према његовим противницима. С обзиром да је хегемонија приписивана "Србијанцима" и "Београду", то је и критика црногорских федералиста била окренута у том правцу. У том смислу нијесу били никакав изузетак у овом периоду у Црној Гори, јер су сличне критике на исту адресу упућиване и од демократа, земљорадника, републиканаца, па чак и радикала. Међутим, нико од њих није доводио у питање одлуке Подгоричке скупштине, нити је указивао на потребу федералног државног уређења у којем би Црна Гора била једна од федералних јединица. Из тих разлога у Црној Гори никада није дошло до политичког консензуса о јединственом наступу у смислу дефинисања положаја Црне Горе у југословенској држави. То је био један од разлога, што су црногорски

федералисти своју политичку изолованост у Црној Гори покушавали компензирати савезништвима са странкама из других крајева земље. Ту се прије свега мисли на политичко зближавање "најачег противника Београда", ХСС и Стјепана Радића и црногорских федералиста. Иницијативе у том смислу потицале су од оних других, јер су црногорски федералисти са своја два-три посланика били маргинална југословенска политичка група за чије савезништво се није отимала ни једна већа странка. Из тих разлога Стјепан Радић и његова странка дуго нијесу испољавали значајнији интерес за парламентарну сарадњу са црногорским федералистима. Стварање коалиција или парламентарних блокова, попут блока Народног споразума у који су ушли ХСС, ДС, СЛС и ЈМО, почивали су на јасно израженим политичким интересима, са јасно дефинисаним политичким циљевима.

Црногорска странка је критиковала промјену политичког курса Стјепана Радића и његове странке 1925. године и споразум Пашић-Радић. За црногорске федералисте то је био једностран покушај рјешења хрватског питања и избегавање рјешавања цјеловитости државног проблема. Међутим, извјесна недоследност, карактеристична за ову странку, манифестовала се и у овом питању. Секула Дрљевић је од критичара споразума Пашић - Радић убрзо постао његов присташа, мада је према Пашић - Радићевој влади странка задржала опозициони став. Овај споразум имао је значајних политичких посљедица по политичке односе у Црној Гори. Привремено одрицање Радића од федерализма и републиканства, прихватањем Видовданског устава и монархије, имало је негативан утицај по позиције Црногорске и Републиканске странке у Црној Гори.

Када је Стјепан Радић крајем 1926. године покренуо иницијативу за оснивање Народног сељачког клуба, парламентарног клуба Савеза земљорадника, радикалних дисидената Љуба Јовановића и Црногорске странке, позив су безусловно прихватили само црногорски федералисти. Одби-

јајући Радићев позив, вођа Савеза земљорадника Јоца Јовановић оспоравао је могућност да се у истом клубу нађу "они који су само представници незадовољства једног краја", попут црногорских федералиста, или, пак, они који су били незадовољни вођством једне партије, као што је била група Љуба Јовановића. У одговору др Секула Дрљевић оспоравао је Јовановићеву тврдњу да су црногорски федералисти представници незадовољства једног краја и наводио да су они представници конструктивних погледа на државу и на правни и политички положај сељака, као сталез, који тражи јединство државне мисли и напуштање посебних патриотизама (српског, хрватског, словенског, црногорског) и њихово сливање у патриотизам државне мисли. Тада је др Секула Дрљевић изнио захтјев да држава буде сељачка. Ово помјерање од "федеративне" ка "сељачкој" држави у суштини, било је врло значајно из простог разлога што послје 1925. године Црногорска странка прву одредницу претпоставља све више другој. Ово ново тражење политичког идентитета кроз социјалну компоненту за црногорске федералисте показало се као недоследан прагматичан циљ од којег је имао краткотрајну корист само дио страначког врха. Појединим страначким првацима, очигледно, биле су порасле политичке амбиције, па су више радили на конституисању разних коалиција на југословенском нивоу, него што су били присутни у политичким питањима везаним за саму Црну Гору. Уз то, све чвршће везивање за, у Црној Гори објективно не толико популарног Стјепана Радића и његову странку, јачао је позиције оних који су на федералисте гледали као на "анационални противдржавни елемент."

Посланици ХСС и Црногорске странке су 10. II 1927. године формирали Народни сељачки клуб, чији је потпредседник био Саво Вулетих. У три програмска начела клуба полази се од сељаштва као најбројнијег дијела становништва, потом од постојећег уставног и правног поретка, признајући као идеју јединство државне мисли,

равноправност покрајина и држављана без обзира на народну припадност и на крају од начела демократске управе и политике законитости, правилности и човјечности, те истинске слободе држављана. Кратко дјеловање Народног сељачког клуба и његово свођење на двије странке, од којих Црногорска странка са тројицом посланика, фактички је значио губљење њеног политичког идентитета кроз покушај да се представи као заштитник сељачког сталежа, на који су се позивале и све остале странке у Црној Гори. Иако је др Секула Дрљевић, по овлашћењу Стјепана Радића, имао значајну посредничку улогу у формирању Сељачко-демократске коалиције (СДС и ХСС) новембра 1927. године, којој је фактички пришла и Црногорска странка, она се није појављивала у званичним документима, ни као члан, нити као организатор коалиције, чиме је, у суштини, био крајње маргинализован њен значај.

Сељачко-демократска коалиција је резолуцијом од 1. августа 1928. године, у својој другој тачки, нагласила: "Да се Хрватска и Црна Гора ступањем у државну заједницу нијесу одрекле својих историјских, државних, односно народних и политичких индивидуалности у корист ма које уједињене земље" и да су акт од 1. децембра 1918. године и Устав од 1921. године употријебљени за увођење хегемоније Србије, а догађајима у Скупштини, то уређење је поништено и сељачко-демократска коалиција ће повести борбу за ново и равноправно уређење наше државе". Тако је последице дужег времена истакнута индивидуалност Црне Горе, овог пута као дио политичке платформе коалиције у чијем саставу је била и Црногорска странка. Наведени захтјев тумачили су прваци ове странке као потребу реорганизације државе на федеративној основи.²⁷

²⁷ О односу Црногорске странке и ХСС, види: Др Димо Вујовић, *Црногорски федералисти и Стјепан Радић*, 35-96; Др Димо Вујовић, *Црногорски федералисти...* 283-383.

Црногорска странка је послје 1925. године непрестано губила утицај међу бирачима. Повезивањем са ХСС и одрицањем од кључних дјелова свог програма, уласком у коалиције са странкама које су код знатног дијела бирача у Црној Гори означаване као "антидржавне" и "антисрпске", губљењем везе са бирачима, те разним другим недоследностима, врх Црногорске странке, практично, увидјевши своју немоћ више је радио на промоцији личних него страначких циљева. Фактички, моћ је била у рукама оних који су имали власт, а до ње су црногорски федералисти теоретски могли доћи само коалицијама на југословенском нивоу. Покушавајући да слиједе ту логику, црногорски федералисти покушали су да посредним путем дођу до ње, што је у самој Црној Гори имало негативне импликације у смислу сужавања обима легитимности и могућности да они буду њени једини представници.